

Растрюгіна Алла Миколаївна,

Центральноукраїнський державний педагогічний університет

імені Володимира Винниченка,

вул. Шевченка, 1, м. Кропивницький, 25006

ORCID id 0000-0002-4393-283

ДУХОВНІСТЬ ВИХОВАННЯ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ОСВІТНІХ РЕАЛІЙ

У статті представлено позицію автора щодо необхідності впровадження концепції духовності виховання в освітній простір вищого навчального закладу з метою удосконалення освітніх реформаційних процесів у сучасній Україні, оскільки перенесення у вищу освіту, зокрема професійну мистецьку, принципів і законів ринку руйнує її глибинну сутність і духовні основи. Окреслено засадничі ідеї концепції духовності виховання, яка має стати основою і культурним ядром мистецької професійної освіти, з її цінностями, традиціями й можливостями щодо розвитку духовно-творчого потенціалу майбутнього фахівця. Визначено своєрідність та виховні можливості простору духовності виховання, що забезпечують включення особистості у ціннісно-смысловий світ культури й зумовлюють розвиток духовних якостей майбутнього фахівця.

Ключові слова: вища освіта, духовність виховання, комодифікація, культура, мистецький освітній простір, реформаційні процеси, творчий потенціал.

Растрюгина А.Н.

Духовность воспитания в контексте современных образовательных реалий

В статье представлена позиция автора относительно необходимости внедрения концепции духовности воспитания в образовательное пространство высшего учебного заведения с целью усовершенствования образовательных реформационных процессов в современной Украине, поскольку привнесение в высшее образование, в частности профессиональное художественное, рыночных принципов и законов разрушает его глубинную сущность и духовные основы. Очерчены основополагающие идеи концепции духовности воспитания, которая должна стать основой и культурным ядром профессионального образования в сфере искусства, с его ценностями, традициями и возможностями развития духовно-творческого потенциала будущего специалиста. Определены своеобразие и воспитательные возможности пространства духовности воспитания, которые обеспечивают включение личности в ценностно-смысловой мир культуры и обуславливают развитие духовных качеств будущего специалиста.

Ключевые слова: высшее образование, духовность воспитания, комодификация, культура, образовательное пространство в сфере искусства, реформационные процессы, творческий потенциал.

Rastrygina A.M.

Spiritual education in the context of modern educational realities

The article presents the author's position on the necessity of implementation of the concept of spiritual education in the educational environment of a higher education institution with the aim to improve reformative processes in the sphere of education in present-day Ukraine, since the introducing of principles and laws of the market into the higher and, in particular, professional art education, ruins its innermost essence and spiritual foundations. It outlines the basic ideas of the concept of spiritual education, which has to become the basis and the cultural core of professional artistic education, with its values, traditions and possibilities for the development of spiritual and creative potential of a future expert. It determines originality and educational opportunities of the spiritual education environment, providing inclusion of a personality into the value-related and semantic world of culture and stipulates the development of spiritual qualities of a future specialist.

Key words: higher education, spirituality of education, commodification, culture, arts educational environment, reformative processes, creativity potential.

Вступ. В численних дослідженнях вітчизняних науковців, присвячених проблемам реформування вищої освіти, порушуються питання, пов'язані з реалізацією поставлених перед вищою школою завдань щодо фундаментальної наукової, загальнокультурної, теоретичної та практичної підготовки фахівців, які мають визначати темпи і рівень науково-технічного, економічного та соціально-культурного прогресу й формувати інтелектуальний потенціал нації на засадах гуманізації та демократизації освітньої політики [1]. Тобто визначальними змістовими характеристиками нової освітньої парадигми XXI ст., на яких фокусують увагу практично всі дослідники, мають бути її фундаменталізація, демократичні засади та гуманістична спрямованість.

Не викликає сумніву той факт, що зазначені характеристики є далеко не єдиними у переліку різноманітних аспектів реального глобального процесу, який кардинальним чином має змінити обличчя вітчизняної системи вищої освіти й забезпечити її ефективне функціонування. Так, новий Закон «Про вищу освіту», який встановлює основні правові та організаційні, фінансові засади функціонування системи вищої освіти на принципах автономії вищих навчальних закладів, поєднання освіти з наукою та виробництвом, головною метою визначає підготовку конкурентоспроможного людського капіталу для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях [2].

Подібну риторичку щодо «формування конкурентоспроможного, висококваліфікованого фахівця з професійними та життєвими компетенціями, що відповідають потребам сучасного розвитку національної економіки» [3, 20–26] знаходимо чи не у кожному дослідженні вітчизняних науковців, які звертаються до проблем реформування сучасної вищої освіти. Отже, абсолютно очевидним є той факт, що вища освіта наразі виглядає як певний сектор економіки, а такі основоположні її категорії, як наука й освіта розглядаються сьогодні винятково у системі товарних відносин. Тож виникає побоювання не тільки щодо втрати ідентичності освіти як такої, що у всі часи була джерелом культурних традицій і центром становлення духовності народу, але й щодо трансформації сучасного культурного простору вищої освіти на користь її комодифікації [4, 3–13]. Перенесення у вищу освіту принципів «товаризації» у вимірах надання освітніх послуг та їхнього споживання, на думку великої кількості вчених, руйнує глибинну сутність і сенс розвитку її духовності, оскільки величезно завищені критерії вимірювання не здатні зафіксувати «якість» духовного світу, справжність особистісної свободи,

індивідуальну траєкторію духовно-творчого зростання особистості [4; 8; 12].

Метою статті є окреслення засадничих ідей концепції духовності виховання, яка має стати основою і культурним ядром вищої, зокрема мистецької професійної, освіти, з її цінностями, традиціями й можливостями щодо розвитку духовно-творчого потенціалу майбутнього фахівця.

Огляд літератури, концептуальних рамок, гіпотез тощо. Розуміння сутності дійсного реформування сучасної вищої освіти має відбуватись, на думку більшої частини прогресивного наукового і педагогічного загалу, через людський вимір, джерелом якого є духовні та культурно-антропологічні контексти. Як зазначає К. Ясперс, внутрішня політика вишу як осередку класичної вищої освіти, головною сутністю якої є виховання, має представляти для держави найвищий інтерес, оскільки йдеться про духовне й культурно-етичне майбутнє власного народу [10, 13–15]. Вчений підкреслює, що реформування вищої освіти, яке здійснюється не як духовний рух, а на кшталт підприємства, в якому професія набувається у системі «товар» і «послуга» з нескінченною бюрократичною та практично довільною деталізацією і регламентацією, у людському вимірі є нікчемним [10, 22–23].

Про неприпустимість функціонування системи освіти у технократичному ключі індустріальної прагматики, яка ставить під питання розуміння освітніх інституцій як інстанцій духовного типу й зумовлює антропологічну деструкцію духовних цінностей людства, йдеться у працях вітчизняних [5–8], так і зарубіжних науковців [4; 9–11; 13].

Так, аналізуючи комодифікаційні стратегії у сучасній вищій освіті, коли завдання освітніх інституцій вписуються у ринкові відносини, які визначають потреби освіти через попит і пропозицію, а її розвиток — у термінах регулювання ринку освітніх послуг, А. Карпов доводить, що легітимізований таким чином культурою сьогодення постіндустріального часу погляд на освіту утилітарно звужується до товарного обороту, а благополуччя країни оцінюється ефективністю товарних трансакцій, а не духовними інвестиціями у людину, які визначають духовне зростання усього людства [4, 6–7].

На актуальність розвитку духовності особистості у мистецькому освітньому просторі й необхідність пошуку ефективних шляхів зміцнення в ньому духовних засад виховання вказує О.М. Отич. Розглядаючи згадану проблему з позицій єдності людини, суспільства, духовності, цінностей та мистецтва, науковець акцентує увагу на людинотворчому, духовно-творчому, культуротворчому та творчо-розвивальному потенціалі мистецтва, який перетворює його на один

з найбільш потужних засобів виховання духовності особистості у глобалізованому суспільстві [6, 29–30]. На необхідності звернення до ідентифікації проблеми духовності в освітньому процесі ВНЗ, в тому числі й у галузі мистецтва, та визначенні її загальнопедагогічного дискурсу у контексті сучасної парадигми освіти наголошує О.М. Олексюк [5].

Б. Ридінгс, розмірковуючи над проблемою ефективного реформування сучасного вищого навчального закладу, наполягає на необхідності створення в ньому гнучкого й відкритого освітнього простору, що має бути «...не просто місцем комунікації, а й способом вслухання в іншого; того іншого, в якого багато імен: культура, мислення, бажання, енергія, традиція, піднесення, духовність» [9, 213]. Підтвердженням тому є думка фахівців найстарішого у світі Оксфордського університету, які наголошують на тому, що вища освіта, будучи фундаментальним компонентом сучасного відкритого демократичного суспільства, не може відігравати роль набутої послуги, перш за все вона має виховувати, і тільки таким чином може бути забезпечено високий рівень цієї освіти [16].

Методологія дослідження. З огляду на представлені наукові підходи щодо порушеної проблеми стає абсолютно зрозумілим, що вища освіта, будучи потужним інструментом демократичного суспільства й цивілізаційним ядром його культурного розвитку, має спрямовуватись на підготовку фахівця, професіоналізм якого тісно пов'язаний з його духовністю. Остання ж зароджується і розвивається у спеціально організованому освітньому середовищі, зумовлює професійно-особистісний вибір фахівця і є пролонгованим завданням, яке кожний вирішує індивідуально, спираючись на власний досвід та внутрішню автономію. Головним соціально й культурно організованим видом діяльності у такому процесі є виховання, первинне значення якого передбачає зростання, духовне сходження людини, що зумовлює її особистісне, а у нашому випадку й професійне становлення та розвиток.

Тож завдяки окресленню контексту сучасної вищої освіти у новій освітній парадигмі, спрямованість якої передбачає світоглядну переорієнтацію людини на придбання стабільної основи для творчого саморозвитку та самореалізації, на організацію власного життя на основі власних духу часу демократичних цінностей, проблема духовності виховання набуває статусу одного з найбільш актуальних напрямків наукового пошуку.

Результати дослідження та обговорення. Виховання, будучи невід'ємною складовою освітньої системи в цілому і вищої освіти зокрема, трансформує в структуру свідомості і світогляду

людини «дух епохи». Співвіднесення особистості з цією епохою зумовлює розуміння причинно-наслідкових зв'язків минулого з тенденціями існуючого соціально-культурного розвитку суспільства, і якщо це сприймається студентом на рівні особистісного сенсу, то можна говорити про духовні підстави цього процесу, котрі дають змогу майбутньому фахівцеві вибудовувати свою соціальність, проектувати професійну діяльність, створювати спеціально організований виховний простір для становлення і розвитку духовності виховання.

Концепція професора І. Кевішаса (Литва), в основу створення якої покладено інноваційні уявлення про духовність виховання, стала підґрунтям для глибокого й всебічного дослідження цієї проблеми вченими різних країн. На думку автора, у процесі присвоєння культури та її локалізації на особистісному рівні й визначенні людиною сенсу об'єктів виникає така властивість виховного простору, як духовність, реальність осягнення якої можна розглядати як самостановлення особистості [12, 10–15].

З іншого боку, незалежно від особливостей взаємин людини й середовища існує соціокультурний сенс об'єктів, який також впливає на становлення особистості. Саме у контексті соціокультурного сенсу об'єктів розкривається зв'язок між особистісним сенсом і культурою, що фіксується духовними цінностями — основою інтеграції особистості у навколишнє середовище. В такій ситуації особистісний сенс як здатність уявляти й оцінювати об'єкт через культуру й середовище, які зумовлені духовними цінностями, інтегрується у культурний контекст і, поєднавшись з традиціями, закріплюється у повсякденних формах життєдіяльності та професійній діяльності.

У такому випадку середовище впливає на особистість і зумовлює можливості співпраці суб'єктів виховання як процесу створення духовного простору у ВНЗ, де суб'єкти взаємодіють, спираючись на власний професійно-особистісний досвід та властиві їм творчі можливості. Така взаємодія також змінює особистісний простір прояву духовності. Отже, набуття нових знань (за І. Кевішасом, діалог із середовищем), пізнання власних можливостей та готовність до творчості у майбутній професійній діяльності виступають засобами й умовами як професійно-особистісного становлення майбутнього фахівця, так і духовності виховання [12].

З огляду на актуальність і своєчасність вивчення проблеми духовності виховання у контексті освітніх реалій сьогодення, які мають свої особливості в рамках демократичної культури, звернемося до основних категорій концепції І. Кевішаса, які дають змогу більш глибоко усвідомити сутність феномену «духовність виховання», який, на наш погляд, має стати орієнтиром

у реформуванні сучасної професійної мистецької освіти.

Тож вважаємо за необхідне зосередити увагу передусім на розкритті власне поняття духовності, що, на думку автора концепції, є відображенням традицій і цінностей, котрі у всі часи мали величезний вплив на становлення і розвиток світової й особливо європейської культури, а також є віддзеркаленням свідомості людини та вираженням її духовної приналежності до цієї культури. Власне прояв духовності відбувається шляхом самовираження (творчості) особистості, яка одуховнює створюване нею середовище. Тобто за допомогою творчості людини відкривається її духовний світ, а визначені її особистісним сенсом результати творчості одухотворюють навколишнє середовище. Таким чином, перетворення вже кимось створеного середовища, або ж його одухотворення власне особистістю, відкриває приналежність людини до цього процесу й дає змогу говорити про духовність (одухотвореність) середовища.

Зрозуміло, що творчість людини й одуховнення нею середовища відбувається у просторі, який створено протягом всієї історії розвитку людства. Людина ж, навіть не усвідомлюючи цей факт, вибудовує свій спосіб існування, свою поведінку на тлі історичної спадщини. Отже, особливо у випадку усвідомленого розуміння цього процесу, людині необхідні певні орієнтири. У мистецькій професійній освіті такими орієнтирами наразі мають стати питання, пов'язані з включенням особистості у ціннісно-смысловий світ культури, що забезпечує становлення духовних якостей майбутнього фахівця, його суб'єктності, самосвідомості, прагнення до пізнання, свободи самовираження.

Тож, як справедливо наголошує І. Кевішас [12], завдяки зміні парадигми, яка відбулась на межі ХХ–ХХІ ст., виникає якісно нова структура й система освіти, де особлива увага надається тому, хто навчається, як суб'єкту навчально-виховного процесу. Підтвердженням цього наразі є не тільки концептуальні положення вітчизняних науковців про духовність як прояв вищих устремлень людини до пізнання і служіння іншим людям (О. Олексюк) [5], про необхідність забезпечення індивідуалізованих потреб кожного із суб'єктів педагогічного процесу у вільному саморозвитку, самовираженні і самореалізації (А. Растрігіна) [14], про взаємозв'язок процесів художнього сприйняття і творення мистецтва з духовним розвитком особистості (Г. Падалка) [7], про соціокультурний статус мистецтва як процесу і результату творчості, найбільш позначеного впливом індивідуальності і здатного ефективно впливати на її духовний потенціал (Е. Отич) [6], але й нагальна потреба у якнайшвидшому перегляді комодифікаційної логіки організації й змісту вищої освіти.

Вже абсолютно очевидним стає той факт, що комодифікаційні стратегії здатні чинити згубний вплив на якість освіти, модифікованої товарними стосунками й не обтяженої відповідальністю за збереження її духовних цінностей. На думку директора департаменту Спільки ректорів університетів Італії, досягнення конкурентоспроможності у підготовці фахівців має відбуватись через впровадження нових моделей співпраці, які відповідають гуманістичним ідеалам європейської традиції [11, 2]. Тож і вітчизняна педагогічна реальність, будучи віддзеркаленням процесів гуманізації, також потребує виваженого перегляду, особливо коли це стосується сфери мистецтва.

Такий підхід потребує певної зміни акцентів у змісті підготовки сучасного фахівця не тільки щодо його компетентнісної підготовленості до майбутньої професійної діяльності, але й стосовно спеціально спрямованої підтримки особистісного саморозвитку студента як умови його духовного розвитку і професійного самовдосконалення. Для забезпечення ефективності даного процесу значущим, на наш погляд, є використання як навчальних, так і виховних педагогічних можливостей і ресурсів мистецького освітнього простору ВНЗ.

Виховний сегмент мистецького освітнього простору містить сукупність духовних чинників, що забезпечують можливість творчого освоєння студентом цього простору і творення в ньому себе як особистості і фахівця. Виховна складова мистецького освітнього простору ВНЗ забезпечує становлення і розвиток духовного потенціалу майбутнього фахівця за рахунок його залучення до різних видів музично-педагогічної діяльності, художньо-творчого розвитку, міжособистісних і соціокультурних відносин, соціальної практики.

В цілому ефективність особистісно-професійного розвитку майбутнього фахівця залежить, з одного боку, від змісту і якості мистецького освітнього простору, в який він включений об'єктивно, з іншого — від його «зустрічної активності» (В. Гатальський), тобто усвідомленого прагнення до духовного самовдосконалення і творчого самовираження у професійній діяльності.

Іншими словами, мистецький освітній простір ВНЗ, крім специфічних, притаманних тільки йому характеристик, передбачає наявність системи педагогічного сприяння як виду ціннісної взаємодії викладача і студента на засадах особистісної свободи та вільного вибору [14]. Як і будь-яке явище, що несе у собі ідею свободи, педагогічне сприяння вимагає від педагога певних додаткових зусиль і полягає в організації ціннісно-смыслового простору взаємодії, в якому духовна культура особистості викладача, духовний зміст, виражений у творах мистецтва, і власний досвід духовного

становлення студента стає матеріалом для побудови ним своєї «внутрішньої форми» [5]. В основу педагогічного сприяння покладено вільний розвиток особистості, плюралізм думок і дій всіх його суб'єктів, утвердження самоцінності особистості, де педагог виступає виключно як фасилітатор у виборі студентом індивідуальної траєкторії особистісно-професійного розвитку.

Сутнісною характеристикою останнього є суб'єктність особистості, яка відображає здатність усвідомлено відтворювати становлення власних духовних потенцій на основі вільного вибору і особистісного присвоєння як професійних, так і загальнолюдських цінностей, що, власне, і зумовлює «зустрічну активність» майбутнього педагога-музиканта. У виховному просторі ВНЗ така позиція майбутнього фахівця означає єднання множинності «Я», де кожен зберігає власну самоцінність, залишається самим собою, однак привносить у спільну діяльність своє, індивідуальне.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Так, однією з провідних умов розвитку духовності виховання є опора на суб'єктність студента, коли за створення і вдосконалення виховного простору, зокрема мистецького, відповідальним є студентське співтовариство. Тоді цей простір стає простором студентської спільноти, наповненим як духовними запитами, так і реальними проблемами, пов'язаними з необхідністю вирішувати щоденні особисті та професійні завдання і нарівні з викладачами бути суб'єктами його освоєння. Такий простір студенти сприймають як власну територію, за яку вони несуть відповідальність, і саме він може стати ефективним фактором особистісного саморозвитку майбутнього фахівця-музиканта.

Тож, узагальнюючи вищезазначене, маємо наголосити, що працюючи протягом багатьох років у рамках колективного монографічного дослідження над перевіркою засадничих ідей і положень концепції професора Кевішаса, вітчизняні та зарубіжні науковці дійшли висновку про своєрідність простору духовності виховання, створення якого зумовлює особистісне зростання вихованця та повноту його вираження і може залежати від:

— можливостей виходу людини за межі особистісного простору за допомогою розширення його контурів (Г. Падалка), корекції глибини його духовності (І. Кевішас) та способів використання умов для прояву особистості в середовищі (А. Василяускене);

— оцінки напрямів, можливостей і значущості зміни духовного простору у контексті компетентнісного підходу на загальнокультурному (О. Олексюк), національному (Р. Спалва) та загальноосвітньому (І. Банене) рівнях культури виховання;

— особливостей моделювання виховної реальності у контексті глобалізації та інших викликів часу (О. Щолокова), історичної духовної традиції (Р. Василяускас), а також в процесі вивчення конкретних предметів (З. Ринкявичюс);

— умов розвитку й прояву простору духовності виховання (Р. Кондратене), форм прояву особистісного духовного простору (І. Мельник), професійно-особистісного розвитку майбутнього педагога-музиканта (А. Растрюгіна).

Результати цих досліджень були відображені в чотирьох міжнародних колективних монографіях і стали основою для розробки нового наукового напрямку у дослідженні феномену духовності на європейському рівні.

ДЖЕРЕЛА

1. Білоцерківська Н.Г. Реформування вищої освіти в Україні: правові аспекти / Н.Г. Білоцерківська // Форум права. — 2014. — № 4. — С. 13–17.
2. Закон України «Про вищу освіту» [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради (ВВР) — 2014. — № 37–38. — Ст. 2004. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/en/1556-18>. — Дата звернення: 20.04.2017.
3. Іванов С. Філософія і фундаменталізація університетської освіти / С. Іванов, В. Кітов // Вища школа. — 2013. — № 1. — С. 20–26.
4. Карпов А.О. Коммодифікація образования // Педагогика. — 2012. — № 2. — С. 3–13.
5. Олексюк О. Педагогіка духовного потенціалу особистості: сфера музичного мистецтва : [навч. посіб.] / О. Олексюк, М. Ткач. — К. : Знання України, 2004. — 264 с.
6. Отич О.М. Мистецтво як засіб виховання духовності особистості у глобальному суспільстві / О.М. Отич // Наукові записки / редкол.: В.Ф. Черкасов, В.В. Радул та ін. — Вип. 152. — Серія: Педагогічні науки. — Кропивницький : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2017. — С. 28–31.
7. Падалка Г.М. Педагогіка мистецтва: домінантні аспекти розвитку / Г.М. Падалка // Наукові записки / редкол.: В.Ф. Черкасов, В.В. Радул та ін. — Вип. 152. — Серія: Педагогічні науки. — Кропивницький : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2017. — С. 31–37.
8. Растрюгіна А. Музыкально-педагогическое образование Украины в контексте современных реалий / А. Растрюгіна // Kultura — Sztuka — Edukacja / Prace Monograficzne 770 — red. B. Kurowska, K. Lapot-Dzierwa. — Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Krakow, 2016. — s. 36–41.

9. *Ridings B.* Университет в руинах : [пер. с англ.] / Б. Ридингс. — Минск, 2009. — 314 с.
10. *Ясперс К.* Идея университета : [пер. с нем.] / К. Ясперс. — Минск : Топос, 2009. — 159 с.
11. *Collini S.* *The Dismantling of the Universities: From Robbins to McKinsey.* // London Review of Books. London: LRB.Ltd, 2011. Vol. 33, № 16.
12. *Kievisas I.* Development of Spirituality of Education / Collective monograph: Zuvedra, Vilnius, 2016. — P. 10–15.
13. In Defense of Public Higher Education (news) // The Guardian. — London, 2011. — Sept. 27.
14. *Rastrygina A.* Explication of the Jewish Child-Rearing Traditions in the Principles of Pedagogy of Freedom / A. Rastrygina // ScientificRise: Pedagogical Education. Scientific Journal. — 2016. — № 6 (2). — P. 51–57. — DOI: 10.15587/2313-8416.
15. Review of Books. — London, 2011. — Vol. 33. — № 7.
16. The University's Response to the Government's White Paper, The Future of Higher Education // Oxford University Gazette. — Oxford, 2003. — № 4660. — Supplement (1).

REFERENCES

1. *Bilotserkivska N.H.* Reformuvannya vyshchoi osvity v Ukraini: pravovi aspekty [Reform of Higher Education in Ukraine: Legal Aspects]. N.H. Bilotserkivska // Forum prava. — 2014. — №4. — S. 13–17.
2. Zakon Ukrainy "Pro vyshchu osvitu" [Elektronnyi resurs] // Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR) — 2014. — № 37–38. — St. 2004. — Rezym dostupu : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/en/1556-18>. — Data zvernennia: 20.04.2017.2014.
3. *Ivanov S.* Filozofia i fundamentalizatsiia universytetskoï osvity [Philosophy and Fundamentalization of University Education]. S. Ivanov, V. Kitov // Vyshcha shkola. — 2013. — № 1. — S. 20–26.
4. *Karpov A.O.* Kommodifikatsiia obrazovaniia [Commodityfication of Education]. Pedagogika — 2012. — № 2. — S. 3–13.
5. *Oleksiuk O.M.* Pedahohika dukhovnoho potentsialu osobystosti: sfera muzychnoho mystetstva [Pedagogy of Spiritual Potential of Personality: Sphere of Musical Art] : [navch. posibnyk] / O. Oleksiuk, M. Tkach. — K. : Znannia Ukrainy, 2004 — 264 s.]
6. *Otych O.M.* Mystetstvo yak zasib vykhovanniia osobystosti u hlobalnomu suspilstvi [Arts as Means of Upbringing of Spirituality of Personality in Global Society]. Naukovi zapysky / red. kol. V.F. Cherkasov, V.V. Radul ta in. — Vyp. 152. — Serii: Pedahohichni nauky. — Kropyvnytskyi : RVV KDPU im. V. Vynnychenka — s. 28–31.
7. *Padalka G.M.* Pedahohika mystetstva: dominantni aspekty rozvytku [Pedagogy of Arts: Dominant Aspects of Development]. Naukovi zapysky / red.kol. V.F. Cherkasov, V.V. Radul ta in. — Vyp. 152. — Serii: Pedahohichni nauky. — Kropyvnytskyi : RVV KDPU im. V. Vynnychenka — C. 31–37.
8. *Rastrygina A.* Muzykalno-pedagogicheskoe obrazovanie Ukrainy v kontekste sovremennykh realii [Musical and Pedagogical Education of Ukraine in the Context of Contemporary Reality] // Kultura- Kultura — Sztuka — Edukacja / Prace Monograficzne 770 — red. B. Kurowska, K. Lapot-Dzierwa. — Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Krakow, 2016. — s. 36–41.
9. *Ridings B.* Universitet v ruinaх [per. s angl.] [University in Ruins] // Minsk, 2009. — 314 s.
10. *Yaspers K.* Ideia universiteta [per. s nem.] [University Idea]. K. Yaspers. —Minsk, Topos, 2009. — 159 s.
11. *Collini S.* *The Dismantling of the Universities: From Robbins to McKinsey.* // London Review of Books. London: LRB.Ltd, 2011. Vol. 33, № 16.
12. *Kievisas I.* Development of Spirituality of Education / Collective monograph: Zuvedra, Vilnius, 2016 — P. 10–15.
13. In Defense of Public Higher Education (news) // The Guardian. — London, 2011. — Sept. 27.
14. *Rastrygina A.* Explication of the Jewish Child-Rearing Traditions in the Principles of Pedagogy of Freedom // ScientificRise: Pedagogical Education. — Scientific Journal № 6 (2) 2016 — P. 51–57. — DOI: 10.15587/2313-8416.
15. Review of Books. — London, 2011. — Vol.33 — №7.
16. The University's Response to the Government's White Paper, The Future of Higher Education // Oxford University Gazette. — Oxford, 2003. — № 4660. — Supplement (1).